

Osmanlı Cami ve Mescitlerinde İbadet Huzurunu Bozan Etmenler ile Yönetimin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1550-1800)

Factors Disrupting the Peace of Worship in Ottoman Mosques and Masjids and
the Measures Taken by the Administration (1550-1800)

Veysel GÖGER

Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bingöl, Türkiye
Assoc. Prof., Bingöl University, Faculty Of Arts & Science, Department of History, Bingöl, Türkiye
veyselgoger@yahoo.com, orcid.org/0000-0002-2918-9180
<https://ror.org/03hx84x94>

Makale Bilgisi / Article Information	
Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:	20 Eylül 2023 / 20 September 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted:	24 Ekim 2023 / 24 October 2023
Yayın Tarihi / Date Published:	25 Ocak 2024 / 25 January 2024
Yayın Sezonu / Pub Date Season:	Ocak 2024 / January 2024
Cilt / Volume: 10, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 148-168.	

Atıf: Göger, Veysel. "Osmanlı Cami ve Mescitlerinde İbadet Huzurunu Bozan Etmenler ile Yönetimin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1550-1800)". *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Ocak 2024), 148-168. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10558497>

Cite as: Göger, Veysel. "Factors Disrupting the Peace of Worship in Ottoman Mosques and Masjids and the Measures Taken by the Administration (1550-1800)". *İhya International of Islamic Studies* 10/1 (January 2024), 148-168. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10558497>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Veysel GÖGER**).

Bu makale Creative Commons Atınlı-Gayri Ticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

Osmanlı Cami ve Mescitlerinde İbadet Huzurunu Bozan Etmenler ile Yönetimin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1550-1800)

Öz

Osmanlılarda cami ve mescitler toplum hayatının merkezinde yer alır. Müslümanların vakit namazlarını cemaatle eda etmek gayesiyle gün içinde gidebildikleri bu ibadetgâhlar, aynı zamanda zikir, istiğfar, itikaf ve tefekkür mekânlarıdır. Zikredilen bu ibadetlerin hakkıyla edası için huzurlu bir ortamın tesisi gereklidir. Osmanlılarda halkın huşu içinde ibadetini yapabilme gayesi müslüman mabetlerinin hem ilk mimari yapısında hem de daha sonra yapılan genişletme ve tadilatlarında kendini gösterir. Benzer şekilde birçok caminin şehir içi konumlandırılmasında ve çevre planlamasında da bu dikkat edilen bir husus olmuştur. Ancak çeşitli nedenlerden bu konunun tam olarak karşılanamadığı zamanlar da olmuştur. Bu çalışma, ifade edilen hususa odaklanarak, cami ve mescitlerde ibadet huzurunu bozan etmenleri ve bunların düzeltilmesi yolunda atılan adımları ele almaktadır. Yapılan araştırma sonucu çeşitli etmenlerin ibadet huzurunu bozduğu belirlenmiştir. Dış etmenler arasında; gürültü ve rahatsız edici diğer sesler, kötü koku, cami ve mescitlere sirayet eden eşkıya tipi saldırılar ve ayaklanmalar, ibadet mekânına bitişik veya çok yakın bina edilmiş yapılardan kaynaklı sıkıntılar ile afetler sayılabilir. İç etmenler arasında ise; yetersiz fiziki alan ve aydınlatma, gürültü, izdiham, imam ile olan kötü münasebet, cami içinde değişik nedenlerden meydana gelen tartışmalar ve itikaf yapanların değişik uygulamaları zikredilebilir. Tüm bu etmenler örnekleriyle açıklanmıştır. Ayrıca bu çalışma Osmanlı sosyal hayatının gölgede kalmış bazı alanlarına da ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Cami, Mescit, İbadet Huzuru, Şikâyet, Yönetim.

Factors Disrupting the Peace of Worship in Ottoman Mosques and Masjids and the Measures Taken by the Administration (1550-1800)

Abstract

Mosques and masjids were at the centre of social life in the Ottomans. Mosques and masjids, where Muslims can go during the day to perform their time prayers in congregation, are basically used as places of dhikr, prayer, repentance, i'tikaaf and contemplation. In order for these worships to be performed properly, it is necessary to establish a peaceful environment. By focusing on this point, this study aims to reveal the reasons that prevented the congregation from worshipping in awe in mosques and masjids and the measures taken by the administration to avoid this. The study determined that many factors affect worship, which may be inside and outside the place of worship. Noise and other disturbing noises, bad smells, bandit-type attacks and riots that spread to mosques and masjids, troubles and disasters caused by structures built close to the place of worship can be given as examples of external factors. The internal factors, insufficient physical space and lighting, noise, confluence, bad relationship with the imam, the debates that occur for different reasons in the mosque, and the other practices of those who practice i'tikaaf can be listed. This

study demonstrates with examples that each of these mentioned elements. In addition, this study sheds light on some overshadowed areas of Ottoman social life.

Keywords: Ottoman Empire, Mosque, Masjid, Worship in Mosques, Complaint, Administration.

Extended Abstract

Ottoman cities, formed based on Islam, developed around great mosques and covered bazaars or centres where both were combined, and this central region was surrounded by trade and manufacturing areas. This clearly indicates the phrase "the place where *"The places for Friday prayers and markets"* used to describe the city in Ottoman sources. This core part of the city is surrounded by residential areas that are distinctly separated from it.

In Ottoman cities, the residences of the people are located in the neighbourhoods. The social centre of the neighbourhood is the mosque or masjid. Especially evening and night prayers are performed with the participation of all Muslim men in the neighbourhood. Since the people of the neighbourhood regularly go to the mosque or masjid, the people of the neighbourhood are usually expressed as a community in the archive documents.

Mosques and masjids are basically structures built to perform the salaah, which is one of the five obligatory worships of Islam. Prayer is a more visible form of worship than the other four obligatory ones, as it is performed five times a day and in congregation, with greater participation, especially on Fridays and holidays. The Prophet Muhammad also pointed out this special position of prayer in his hadiths. The hadith "Salaah is the pillar of religion" is perhaps the most well-known and striking one.

Mosques and masjids are basically used as places of dhikr, prayer, repentance, i'tikaaf and contemplation, in addition to being spiritual places where prayer is done. In these places, human beings aim to experience the consciousness of being in divine presence intensely during worship and, in this way, to get away from worldly affairs as much as possible and to open their hearts to the doors of mercy. To experience this situation demanded by religion, human beings must be in awe during worship. However, many factors must come together to experience this feeling. Because bad-smelling, noisy or not spacious environments disturb the tranquillity of the person. Therefore, the Prophet Muhammad (pbuh) wanted to keep masjids and mosques clean and fragrant. He considered it necessary for the believers to act with dignity and calmness in these places of worship and forbade his companions from all kinds of words and actions that would disrupt this situation.

By focusing on this point, this study aims to reveal the reasons that prevented the congregation from worshipping in awe in mosques and masjids and the measures taken by the administration to avoid this during the Ottoman period. Although there have been many studies on the mosques' and masjids' constructions, repairs, revenues, officials, architectural structure and decoration, as far as we can determine, the absence of remarkable research on the subject mentioned above in the relevant time increases the originality of the issue.

Many factors that affect worship can be inside and outside the place of worship. Noise and other disturbing noises, bad smells, bandit-type attacks and riots that spread to mosques and masjids, troubles and disasters caused by structures built close to the place of worship can be given as examples of external factors. The internal factors, insufficient physical space and lighting, noise, confluence, bad relationship with the imam, the debates that occur for different reasons in the mosque, and the other practices of those who practice i'tikaaf can be listed. This study demonstrates with examples that each of these mentioned elements affects the peace of worship at some level.

It is determined that the situations affecting the peace of worship in mosques and masjids are reported without hesitation by the congregation. In this sense, it can be asserted that the Muslims in this period

were conscious enough to establish and protect the necessary environment for the places of worship to perform their essential duties. In other words, Muslims paid great attention to providing certain material and spiritual conditions for properly performing their worship in mosques and masjids. To preserve the peace, they were reacting and maintaining order. The administration of the period also provided great support in this regard. They investigated the complaints meticulously and gave all necessary orders to preserve the peace in the places of worship of the Muslims. For example, they could decide to demolish the structures that damaged mosques and masjids or punish the perpetrators of a murdered person with death in events that broke out due to a religious debate inside the mosque. In addition, they could also apply to the fatwa of the sheikh al-Islam for the solution of the problem in special cases within the relevant field of Islamic law. In any case, it should be stated that the Ottoman administration made a serious effort to solve the problem of the community in such cases.

One of the results of this study is that such specific studies can shed light on different aspects of Ottoman social life. While advancing within a very specific and narrow subject, the relatively background of the society's life and relations can be touched upon on this occasion. The examples given in this study, especially about the Muslim-non-Muslim relations and events in the mosque, come to the fore at this point.

Giriş

İslamî etki ile teşekkül etmiş olan Osmanlı şehirleri; ulu cami (cami-i kebir), bedesten veya her ikisinin bir arada olduğu merkezler etrafında gelişmiş ve bu merkezi bölge ticaret (çarşı-pazar) ve imalathane alanları ile çevrilmiştir. Bu durum, Osmanlı kaynaklarında şehrin tanımı için kullanılan “*cuma kılınır pazar durur yer*” ifadesinin açık bir göstergesidir. Şehrin bu çekirdek kısmı, ondan belirgin bir şekilde ayrılan yerleşim alanları tarafından sarılmıştır. Yani iktisadi faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlarla ikamet mekânları birbirinden ayrıdır¹.

Osmanlı şehirlerinde halkın yaşadığı ikametgâhlar mahalleler içinde yer alır. Mahallenin de toplumsal merkezi cami ya da mescitlerdir. Özellikle akşam ve yatsı namazları mahallenin bütün müslüman erkeklerinin katılımıyla kılınır. Mahalle halkı, cami veya mescidin devamlısı olduğundan belgelerde mahallelinin genellikle cemaat olarak ifade edildiği görülür². Zikredilen ibadethaneler bazı mahallelerin oluşumunda o kadar belirleyici bir yer işgal eder ki bunların oradaki cami ya da mescit adıyla anıldıkları tespit edilmektedir³.

Cami ve mescitler temelde İslam'ın beş farzından birinin yerine getirilmesi yani namaz kılmak için inşa edilmiş yapılardır. Her gün ve gün içinde de beş kez oluşu, cemaatle kılınışının esas olması, cuma ve bayramlarda daha büyük katılımı eda edilmesi gibi sebeplerle namaz, diğer dört farza göre daha görünür bir ibadettir. Onun bu hususi konumuna hadis-i şeriflerde de işaret

¹ Mehmet Sait Şahinalp-Veysi Günel, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, *Milli Folklor* 24/93 (2012), 153, 163-167; İlhan Şahin, “Şehir, Osmanlılar'da”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/446.

² Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1984), 73.

³ Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus* (Ankara: TTK Yayınları, 2001), 92; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 51; İsmail Kıvrım, “Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (2009), 236.

edilmiştir. Bunlardan belki de en çok bilinen ve dikkat çeken namazı “dinin direği” olarak zikretmektedir⁴.

Bir namazın, ister farz ister vacip veya nafil olsun geçerli olabilmesi için onda bazı şart ve rükünlerin bulunması gerekir. Bunlar namazın farzlarını oluşturur. Namazın vacip, sünnet ve edepleri de vardır. Namazın edepleri bahsinde kişinin dışı ve içi ile bir huzur, sükûnet ve Allah’a ibadet duygusu içinde bulunması gerektiği belirtilmiştir⁵. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de müminler anlatılırken onların namazlarında “huşu” içinde oldukları ifade edilmiştir. Burada ifade edilen ilahi huzurda olmanın bilinci ile namazın derin bir saygıyla edasıdır⁶. Tüm bunlar namazın beden, zihin ve kalbin iştirakiyle eda edildiğinin bir göstergesidir. Bu üç unsurun uyumuyla kılınan bir namaz ruhi bir arınmaya da vesile olabilir ve bu dinen arzulanan bir şeydir.

Bu durum namaz kılınacak yerde huşunun sağlanacağı bir ortamın da oluşturulmasını teşvik eder. Zira kötü kokuların geldiği, gürültülü, ferah olmayan vb. bir ortamda kişinin sükûnet içinde namaz kılması çok zordur. Bu sebeple Hz. Muhammed (s.a.v.), mescit ve camilerin temiz tutulmasını ve güzel kokularla kokulandırılmasını istemiş; bu ibadetgâhlarda müminlerin vakar ve sükûnetle hareket etmelerini gerekli görmüş, bu durumu bozacak her türlü söz ve fiilden ashabını men etmiştir. Örneğin mescitte kayıp ilanı yapmayı, alışverişte bulunmayı, namaza yetişmek niyetiyle bile olsa cami içinde koşuşturmayı tasvip etmemiştir. Kesici ve delici aletlerle mescide girilmesini de uygun görmemiştir. Yine Hz. Peygamber, kendisi itikafta bulunduğu sırada bazı kişilerin yüksek sesle Kur’an okuduklarını duyunca onları uyarmıştır. Kısacası, cami ve mescitlerde huzur ve sükûnetin tesisini, ibadetlerin ihlaslı bir şekilde ihyası için gerekli görmüştür⁷.

Bu çalışma, belirtilen noktaya odaklanarak, Osmanlı döneminde cami ve mescitlerde cemaatin huşu içinde ibadet etmesini engelleyen sebepleri ve yönetimin bunu önlemek için aldığı tedbirleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Cami ve mescitlerin inşası, tamiri, gelirleri, görevlileri, mimari yapısı ve tezyinatı gibi konular üzerine oldukça çok sayıda çalışma yapılmış olmasına rağmen, tespit edebildiğimiz kadarıyla ele alınan dönemde zikredilen hususta dikkate değer bir araştırmanın olmaması konunun özgülüğünü artırmaktadır.

1. Dış Etmenler

Cami ve mescitlerde ibadet huzurunu bozan etmenlerin başında dışarıdan gelen gürültü ve rahatsız edici diğer sesler gelmektedir. Eldeki belgeler bu tür durumların daha çok gayrimüslimlerden kaynaklandığını göstermektedir. Gayrimüslimlerin cami yakınlarındaki meyhanelerinde, evlerinde ve ibadethanelerinde yaptıkları bazı hareketlerin müslümanları rahatsız ederek onların huşu içinde ibadet etmelerini engellediği kaynaklara yansımıştır. Bu noktada en çok dikkat çeken cami ve mescit çevrelerinde bulunan meyhanelerde yaptıkları uygunsuz eylemlerdir.

Cami ve mescit çevresinde yer alan meyhaneler, burada içki içerek sarhoş olan ve kendinden geçerek bağırıp-çağırın ve kavga eden kişilerin bulunması nedeniyle müslüman cemaat

⁴ Hadis-i şeriflerde namaz konusu için bk. Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.), *Hadislerle İslam: Hadislerin Hadislerle Yorumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 2/149-285.

⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihâli*, sad. A. Fikri Yavuz (Ankara: Akçağ Yayınları, ts.), 103-133 .

⁶ Hayreddin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 4/ 9-10; Huşu terimi için bk. Mehmet Şener, “Huşû”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/422-423.

⁷ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 2/295-298.

tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Bazı yerlerde cami çevresindeki gayrimüslim evlerin meyhane gibi kullanıldığı da görülmektedir. Müslüman cemaatin buralarda çıkan hengamelerden (gürültü, patırtı, kavga) dolayı huzur-ı kalple namaz kılamadığı, sarhoş avazından cuma namazlarında eziyet çektiği yine sarhoş kişilerin korkusundan yatsı namazına dahi gidemediği, bu tür durumlardan büyük sıkıntı çektiği ve müte'ezzi olduğu merkeze yani Divanihümayun'a gönderilen şikâyetlerde tespit edilmektedir. Yönetim yapılan şikâyetlerin doğruluğunu araştırdıktan sonra bu tür vakaların engellenmesi için gerekli emirleri vermiş; cami ve mescit yakınlarında sonradan yapılan meyhanelerin ortadan kaldırılmasına karar vermiştir⁸. Bazı örneklerde şikâyet doğru ise, bu tür durumların önlenmesi için meyhanelerin ortadan kaldırılmasının yanında, cami çevresinde yer alan gayrimüslim mahallelerinin de başka müsait bölgelere taşınması uygun görülmüştür⁹.

Meyhaneler dışında cami ve mescitlere yakın olan kilise ve keşişhanelerden gelen rahatsız edici sesler de ibadet huzurunu bozmaktaydı. Bunlardan, namaz vakitlerinde kiliselerden gelen çan seslerine karşı yapılan şikâyetler dikkat çekmektedir. 1726 yılında Galata kazasına tabi İstinye nahiyesinde bulunan Tarabya köyü ahalisi, dört-beş sene önce buraya yerleşen Rumların, kiliselerinde daha önce "tahta darp ederken" şimdi çan çalmalarından rahatsız olmuşlar; namaz zamanı çan sesinden mescitte huzurla ibadet edemediklerini merkeze bildirmişlerdir. Konu bir mübaşir eliyle teftiş edilmiş, şikâyetin haklı olduğu anlaşılınca eski uygulamaya aykırı olarak çan çalınması yasaklanmıştır¹⁰. Benzer bir durum 1631'de Halep'te de yaşanmış, yönetim "kadîmden çan

⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defterleri [A.DVN.MHM.d.], No. 65, h. 175; Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri 42, Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 966-968 / M. 1558-1561)* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 120-121; Abdullah Tanrıvermiş, *72 Numaralı Mühimme Defteri (H.1002-1003), (V. 1-230), İnceleme-Metin* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 182; Yeliz Karataş, *18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri (H.1013-1015/M.1604-1607) (vr.1-130) (İnceleme- Metin-İndeks)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 517-518; Hasan Yıldız, *XLIX Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 39; Said Öztürk (yay. haz.), *Osmanlı Belgelerinde Tuzla* (İstanbul: Tuzla Belediyesi, 2006), 100; "Sultân Murâd Hân Câmî'-i Şerîfi etrâfında olan mahalle ahâlîleri arz-ı hâl sunup; "câmî'-i mezbûr kurbi kefere dükkânları ve meyhâne vü balık bâzârı olmağla dâyimâ sarhoş âvâzından müslimânlar edâ-i salât-ı Cum'a[da] küllî ta'b çeküp ziyâde müte'ezziler oldukların" bildürüp..." bk. Hacı Osman Yıldırım vd. (yay. haz.), *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632), Özet-Transkripsiyon-İndeks* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002), 307.

⁹ "Sen ki Belgrad kâdîsısın, mektûb gönderüp; "mahmiyye-i Belgrad a'yânı meclis-i şer'a gelüp eyitdiler ki: "Belgrad varosında merhûm ve mağ[f]ûrun-leh babam Sultân Süleymân Hân nevvera'llâhü merkadehü Câmî'-i Şerîfi ile Ferhâd Kethudâ Câmî'-i mâbeynlerinde kâfir mahallesi olup evleri cümleten mey-hâneler olup gavgâ vü galebeden müslimânlar huzûr-ı kalbe edâ-i salât itmeğe mâlik olmayup ve sarhoş havfından işâ namâzına hâzır olmağa kudretleri olmayup ve ekser evkât âdem çalınduğundan mâ'adâ katl-i nefis olmaktan hâlî olunmayup el-ân bir kan dahı olup fitne vü fesâddan hâlî değıldür. Etrâf-ı şehirde kefere mahallesi olmağa kâbil hâlî yirler bî-nihâyedür. Zikrolunan kâfir mahallesin âhar mahalle kaldurmaların taleb iderüz." diyüp ... Buyurdum ki: ...vâkî' ise şer'-ı kavîm mücebince ve emr-i şerîf muk[te]zâsinca anun gibi mecma'-ı fisk u fücûr ve mahall-i fesâd ü şenâ't olan mey-hâneleri def u ref idesin ki, müslimânlar huzûr-ı kalbe câmî'larına varup ibâdetlerinde olup devâm-ı devlet-i ebed-peyvend-i husrevânem için du'âya iştiğâl üzr[e] olalar ve bu bâbda ne vechile tedârük olunup ve zikrolunan kefere mahallesin ne mahalle ref olunmak münâsib görildüğün ve emr-i şerîfime muhâlif iş idüp te'annüd ü nizâ' idenleri isimleriyle yazup bildüresiz." bk. Hacı Osman Yıldırım vd. (yay. haz.), *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 /1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998), 1/497-498.

¹⁰ "Galata kazâsı muzâfâtından İstinye nahiyesinde Tarabya nâm karyede ... Meryemzâde Abdulbâkî Çelebi nâm sâhibü'l-hayrullâh bir Mescid-i şerîf binâ idüp ahd-i karîbe değün cemâ't-i müslimîn derûnunda râhat ile edâ-yı salât iderler iken yine karye-i mezbûrede dört beş sene mukaddem ihdâs olunan Rûm keferesi âyîn-i bâtilaların icrâ vakdinde çan çalmalarıyla cemâ't-i müslimîn mescid-i mezbûr derûnunda vakt-i salâtda bî-huzûr olundukların bildirüp fimâ-ba'd çan çalınmayup i'lân-ı küfr olunmamak mesfûrlara tenbîh-i ekîd olunup kadîme mugâyir hareket-i şenî' men' ve def olunmak bâbında emr-i şerîfime ricâ..." bk. Taylan Akyıldırım, *259 Numaralı Şer'iyye Sicili Defterine Göre Galata (Metin ve Değerlendirme)* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 509-510.

u nevbet ohgelmiş değil ise” bunun engellenmesini istemiştir¹¹. Bu örneklere bakıldığında Osmanlı yönetiminin, bir uygulamanın eskiden var olup olmadığına göre karar verdiği ve böylece kadim düzeni korumaya çalıştığı görülmektedir.

Cami yakınındaki kiliseler hakkında yapılan şikâyetler çan sesleriyle sınırlı değildi. Buralarda vuku bulan uygunsuz hadiseler ve ortaya çıkan gürültü müslüman cemaati sıkıntıya düşürebiliyordu. Nitekim 1565 yılında Vidin’de Mihailoğlu Mehmed Bey’in inşa ettirdiği camiye yakın bir kilisede kefere taifesi şarap içip, çalgı aletleriyle kavga ettiklerinden, bu durum karşısında müslümanlar namazlarını eda edemediklerinden yakınmışlardı¹². Aynı belgede bu kilisenin daha sonra yandığı, buranın tamiri sırasında genişletildiği ve avlusu içinde gayrimüslim cenazelerinin dahi defnedildiğinden dem vurulmaktadır. Bu ve benzeri başka belgelerden¹³ anlaşıldığı kadarıyla müslüman cemaat, camilere yakın kiliselerin bir bahaneyle sonradan genişletilmesine karşı çıkmakta ve yönetimin de buna izin vermediği anlaşılmaktadır. Aslında Osmanlı yönetimi sadece camilerin çevresinde değil, diğer yerlerdeki gayrimüslim ibadet mekânlarının tamirini de büyük bir dikkatle takip etmiş, yükseltme ve genişletme yapılmamak şartıyla aslına uygun olarak onarılmasına müsaade etmiştir¹⁴.

Keşişhanelerden gelen gürültüler de şikâyetlere konu olmuştur. Örneğin 1565 yılında İstanbul’da Sulumanastır yakınında olan Abdi Çelebi Mescidi cemaatinin merkeze yaptığı şikâyet önemlidir. Buna göre Sulumanastır’da bulunan Ermeni kilisesinin keşişleri, keşişhanelerine bitişik bir keşişhane daha yapmışlar ve burada şarap içip, çalgı çalmışlardır. Bundan rahatsız olan ahali “Gavgâ vü hengâmelerinden huşâ’ ile mescidde namâz kılamaz olduk ve huzûr ile Kur’ân-ı Azîm tilâvet idemez olduk” diyerek durumu merkeze iletmiştir. Neticede sonradan ihdas edilen keşişhanenin ortadan kaldırılmasına ve daha önce var olan binalarda da saz çalınıp, şarap içmenin önüne geçilmesine karar verilmiştir¹⁵.

Camiye yakın konumda bulunan gayrimüslimlere ait evlerde meydana gelen bazı uygunsuz davranışların da namaz zamanı müslümanları rahatsız ettiği tespit edilmektedir. Bu tür bir belgede “müslümanlar salatta iken”, “hin-i salatta”, “keferenin evza’ u etvarlarından müte’ezzi oldukları” gibi ibarelerin geçmesi, camiye yakın gayrimüslim evlerindeki uygunsuz hareketlerin, cami cemaatinin duyarak huzursuz olacağı seslere dönüştüğünü göstermektedir. Ayrıca bu hadisede yönetimin olaya oldukça hassas yaklaştığı, konunun teftişi sırasında yöre kadısının şikâyet edilen gayrimüslimlere garezi olmayan ve olaya vakıf kişilerle durumu araştırmasını istediğine şahit olunmaktadır. Eğer namaz zamanında müslümanlara zararı olan gayrimüslim evleri varsa bu durumun ya o evlerin değeri üzerinden müslümanlara satılması yoluyla ya da İslam hukukuna uygun başka bir şekilde çözülmesi emredilmiştir. Sorun teşkil etmeyen gayrimüslim evlerine karışılmaması da özellikle vurgulanmıştır. Bu durum yönetimin hususi bir hadiseye ne kadar özenle yaklaştığını göz önüne sermektedir¹⁶. İlaveten başka belgelerden anlaşıldığına göre, cami

¹¹ Yıldırım vd., 85 Numaralı Mühimme Defteri, 116-117.

¹² Nezihi Aykut vd. (yay. haz.), 3 Numaralı Mühimme Defteri, 966-968 / 1558-1560 (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993), 593-594.

¹³ Seniha Şen, 30 Numaralı Atık Şikâyet Defteri (1110/1698), (İnceleme-Metin) (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 123.

¹⁴ M. Macit Kenanoğlu, Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 302-304.

¹⁵ Hacı Osman Yıldırım vd. (yay. haz.), 6 Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564-1565), Özet-Transkripsiyon ve İndeks (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995), 211-212.

¹⁶ BOA, A.DVN.MHM.d., No. 64, h. 77 (1589 yılında Manastır kadısına yazılan hüküm).

yakınında evleri olan gayrimüslimler, müslümanların ibadethaneleri çevresinde sadece gürültü çıkarmaları nedeniyle değil, birtakım iğrenç (müstekreh) hareketlerde bulunmaları yüzünden de buradan uzaklaştırılmışlardır¹⁷.

Hanların bazı odalarında kalan gayrimüslimlerin çıkardıkları gürültü de buradaki mescitlerde sıkıntıya yol açabiliyordu. Örneğin 1560 yılında İstanbul Mahmut Paşa Hanı'nda, bazı kürekçi gayrimüslimler hem bazı odalarda kalıp hem de han kapısının iki tarafına ağaç ve tahtadan yeni oda ve dükkanlar inşa edip buralarda gece gündüz gayriahlaki davranışlarda bulunup, kavga etmişlerdi. Müslümanlar da bu fık u fücür ve kavgalardan dolayı han içindeki mescitte huzursuz olduklarını dile getirmişlerdi. Bunun üzerine İstanbul kadısına yazılan hükümde tahtadan yapılan odaların yıkılması ve gayrimüslimlerin handan çıkarılıp yerlerine müslümanların yerleştirilmesi emredilmiştir¹⁸.

Cami ve mescitlere dışarıdan gelen huzur bozucu sesler sadece müslümanlardan veya müslim-gayrimüslim kesimin birlikte dahlinden de kaynaklanabiliyor ve bu kişiler asker, esnaf veya sıradan halktan olabiliyordu. Cami yakınına bina edilen bazı kahvehanelerde tambur, çöğür ve kopuz gibi çalgılar çalındığında ortaya çıkan şamata yüzünden cemaat namaz kılmakta sıkıntı yaşıyordu¹⁹. Bazı camilere neredeyse bitişik şekilde bulunan manav esnafından birtakım kimselerin ezan ve namaz sırasındaki bağırtilarından eda-yı salatta huzur kaçabiliyordu²⁰. Yine bir mescit civarında bayram zamanı kurdukları salıncaklarda eğlenen acemi oğlanları, halktan başka kişilerin de katılımıyla burada şarap içip, kavga edince mescitte huşu ile namaz kılınamıyordu²¹. Hatta namaz zamanı bir kadının feryadı ve yardım isteği üzerine imam ve cemaat olayı araştırmak için camiye bile terkedebiliyordu²². Yönetim yapılan şikâyetlerin doğruluğunu araştırıp bu hadiselerin önlenmesi için gerekli tedbirleri alıyor ve bunlardan bazıları sert kararlar olabiliyordu. Misalen zikredilen kahvehane örneğinde, kahvehanenin cami için çok büyük sorun teşkil ettiği şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Burada meydana gelen gürültünün namaz huzurunu bozmasının yanında, kahvehane odununun yola yığılması dolayısıyla insanların geçişini engellediği ve buradan çıkan fasıkların cami duvarına küçük abdestlerini yaptığı şeklinde şikâyetlerin de olduğu görülmektedir. Merkezi yönetim zikredilen iddiaların doğruluğu ispatlanırsa buranın yıkılarak yerine başka bir dükkan yapılmasını emretmiştir.

Müslümanların ibadethanelerinde huşu ile namaz kılmasını engelleyen sebepler arasında kötü koku da yer almaktadır. Yönetim, şehirlerdeki mahalleler, cami ve mescit avluları ile çarşı ve sokaklarda leş ve çöplük bırakılmaması yönünde tenbih ve tekitlerde bulunsada zaman zaman bunun önüne geçememiştir. 1696'da İstanbul kadısına gönderilen bu tür bir buyrukdada, ister imam ister mütevellî ve esnaf kethüdaları olsun kimin hududunda mezbele ve leş bulunursa

¹⁷ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 88-89.

¹⁸ Aykut vd., *3 Numaralı Mühimme Defteri*, 528.

¹⁹ Ulviyenur Pakize Eskin, *97 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon, Özet) H.1090-1092/ M.1679 -1681* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 71.

²⁰ Muhammet Servet İpek, *1750-1755 Yılları Arasında Galata'da Sosyal ve Kültürel Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)* (Sinop: Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 21.

²¹ Hacı Osman Yıldırım vd. (yay. haz.), *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), Özet-Transkripsiyon ve İndeks* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996), 2/62.

²² Ayşe Özkan, *1587 Numaralı Rodoscuk (Tekfurdağı) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 102-103.

onların haklarından gelineceği ifade edilmiştir²³. Başka örnekler diğer şehirlerde de benzeri hadiselerin yaşandığını göstermektedir. 1670 yılında Konya'da Atpazarı kapısı karşısında yer alan cami ve bakkal dükkanları yakınına kasapların atıklarının dökmeleri sebebiyle ortaya çıkan kötü koku yüzünden müslümanlar camide namaz kılamadıklarını, dükkan ve evlerinde oturmadıklarını dile getirip vaziyeti mahkemeye taşımışlardır. Kasaplar zikredilen eylemde bulduklarını kabul etmiş ve bundan sonra aynı fiili tekrarlamamaları hususunda kadı tarafından uyarılmıştır²⁴.

Buraya kadar ifade edilenler yanında, rahatsız edici ses ve kokuların şehir merkezi ve dolayısıyla ulu cami-bedesten çevresinden uzak olması için yerleşim açısından bir hassasiyetin Osmanlı şehirlerinde var olduğu söylenebilir. Nitekim Osmanlı dönemi Bursa, Konya, Kayseri, Erzurum, Kastamonu, Diyarbakır, Mardin, Gaziantep ve Şanlıurfa çarşı lokasyonları ve çarşı içi kademelenmesi üzerine yapılan bir çalışmada; kötü koku, ses ve görüntü kirliliğine yol açan demirciler, debbağhaneler, neccarlar, boyahaneler, kazancılar gibi imalata yönelik çarşıların şehrin merkezinden uzakta konumlandığı tespit edilmiştir. Yani özellikle suya ihtiyaç duyan ve çevreye rahatsızlık verebilecek bir takım imalathaneler, şehirlerin merkezinde yer alan ulu cami, bedesten, han, hamam ve çarşı-pazarlardan sonra, daha dış çemberde yer almıştır²⁵. Aslında ilk İslam şehirlerinde de genel anlamda bu tür bir hassasiyetin varlığı göze çarpmaktadır²⁶.

İbadet huzurunu engelleyen bir başka neden eşkıyalık ve benzeri hareketlerin cami ve mescitlere sirayet etmesidir. Genel olarak eşkıyalık hareketleri zamanında müslümanların ibadethanelerine gidemedikleri durumlar kaynaklarda çokça yer almaktadır²⁷. Ancak ele alınan konu açısından, burada ibadet sırasında cami içine tesir eden hadiselerle değinilecektir. Bu bakımdan, namaz kılınırken camiye gelen birinin bıçakla camidekileri yaralaması²⁸; cuma namazı sırasında birtakım kimselerin ok ve taş atarak cemaate saldırıp, namazın kılınmasına engel olması²⁹; camide zikir çeken birinin dışarıdan gelen kişilerce darbedilerek götürülmesi³⁰ gibi olaylar bulunmakla birlikte, çok daha büyük ve komplike hareketler de gerçekleşmiştir. Örneğin 1774 yılında Amasya kazasına bağlı Ziyare köyünde, bir grup eşkıya akşam namazı sırasında camiye basarak dört kişiyi öldürmüş ve kırk kişiyi de darbetmişti³¹. 1701'de Kıbrıs'ta bulunan Ayasofya-i Kebîr Camii'nde cemaat cuma namazı kılarken bir eşkıya taifesi buraya gelerek ulema ve ayarı

²³ Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri 57, İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108/M. 1695-1697)* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 702.

²⁴ Fatih Küçük, *14 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1080-1081/1669-1670), (Değerlendirme ve Transkripsiyon)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 314-315.

²⁵ Şahinalp-Günel, "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme", 149-167.

²⁶ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı (H. I-III/M. VII-IX Yüzyıl)* (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 129.

²⁷ Bazı örnekler için bk. Derya Elvan, *18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri (H.1013-1015/M.1604-1607), (vr.131-260), (İnceleme- Metin-İndeks)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 246-247; 267-268; Hasan Basri Türk, *13 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (vr.1-142) Değerlendirme-Çeviri Metin (H.1100/ M. 1689)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 152; Yaşar Uğurlu, *II. Viyana Bozgunu Sonrası Anadolu'daki Eşkıyalık Hareketleri (1683-1699)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 212.

²⁸ Semiha Zehra Özharat, *IV. Mehmed Döneminde Ayntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1648-1687)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 177.

²⁹ Yıldırım vd., *6 Numaralı Mühimme Defteri*, 80-81.

³⁰ Yasemin Tataroğlu, *4 Numaralı Atik Şikâyet Defteri 1665-1670 (H. 1075-1081) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 812.

³¹ Merve Karakulak, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya'nın Gündelik Hayatı (Şer'îye Sicillerine Göre)* (Kayseri: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 115.

zorla götürmüştü³². 1591'de Seyidgazi nahiyesinde gerçekleşen olay ise hayli ilgi çekicidir. Ahali, her sene güz zamanı yeniçeri, acemi oğlanı ve onlar adına nice fesat ehlinin toplandığını, türlü fenalıklar yaptıklarını, ayrıca camiye girip içinde saz çaldıklarını ve bu yüzden namaz kılmanın mümkün olmadığını bildirerek şikâyetle bulunmuşlardı³³. Yine 1595 senesinde İstanbul'da Ayakapısı'nda meyhanelerden kaynaklı hadiseler buradaki camiye zarar vermiş, mescidin de kapanmasına neden olmuştu. Meyhanelerden çıkan sarhoşlar, ellerindeki kesici aletlerle mahallelerden geçip namuslu kadınlara bulaşmaktan başka, buradaki caminin sofasında namaz kılınan hasırlar üzerinde genç kızlarla şarap içip, kavga etmiş ve camiye kirletmişlerdi. Ayrıca meyhanede oturanlar ezan okunurken, buradaki mescit cemaatine tabak ve elma atıp, kadehle şarap teklif etmişlerdi. Neticede mescitte namaz kılınamaz olmuştu. Yönetim bu duruma büyük tepki göstermiş; meyhanelerin ortadan kaldırılmasına, bu mekânlarda bulunanların küreğe konulmasına, zikredilen fenalıkları yapan eşkiyaların ise şer' ile haklarından gelinmesine karar vermiştir³⁴.

Bazı isyan türü eylemler de camileri etkileyebilmekte ve cemaatin huzurunu bozabilmekteydi. Bunlar içerisinde 1623 Haziran'ında İstanbul Fatih Camii'nde meydana gelen hadiseler oldukça önemlidir. Dönemin sadrazamı Mere Hüseyin Paşa'nın Divan'da bir kadıyı ağır ifadelerle azarlaması üzerine, ulema Fatih Camii'nde toplanarak sadrazama karşı bayrak açtı. Bu olay, aslında yönetimden çeşitli nedenlerle rahatsız olan ulema için bardağı taşıran son damlayı ifade ediyordu. İstanbul kadısı, eski kazaskerler ve diğer önde gelen müderrislerin içinde bulunduğu kalabalık bir ulema topluluğunun bu başkaldırısı ciddi bir yankı uyandırdı. Hadisenin yatıştırılması için sadrazamın gönderdiği elçiler de cami içinde ağırlandı. Olayın Fatih Camii içinde ve çevresinde gerçekleşmesi bu vakitlerde cemaat için huzur bozucu bir etmene dönüşmüş olmalıdır. Daha da ötesi bir müddet sonra sadrazam tarafından ayaklanmayı bastırmak için gönderilen askerlerin müdahalesi sırasında sadece olaya karışanlar değil, cami haremünde yalnızca namaz için bulunan kişiler de öldürülmüştü³⁵. Benzer bir ayaklanma durumu 1648 Sultan Ahmed Camii Vakası sırasında da vuku buldu. Sultan İbrahim'in kan davasını güden sipahiler ile yeniçeriler arasında yaşanan çatışmanın merkezi Atmeydanı ve Sultan Ahmed Camii'ydi. Sipahiler kendilerine mevzi olarak bu camiye seçti. İki grup arasında yapılan karşılıklı tüfek atışları caminin kapı ve pencerelerine de büyük hasar vermişti³⁶.

Cami ve mescitlere bitişik veya yakın şekilde inşa edilen yapılar, zarara neden olabilir ve cemaati rahatsız edebilirdi. Örneğin, 1572 yılında İstanbul Ayasofya Camii'ne bitişik şekilde helalar ve bazı başka yapılar inşa edildiğinden konu şikâyet edilmişti. Helalardan sızan suyu duvar emince, cami içindeki hasırlar zarar görmüş ve cemaat huzursuz olmuştu³⁷. Merkez durumu araştırmış,

³² Özlem Seçkin, *111 Numaralı Mühimme Defteri'nin 508.-709. Sayfalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Artvin: Artvin Çoruh Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 75.

³³ Ömer Bayramoğlu, *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (277-433)* (Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 55-56.

³⁴ Bayramoğlu, *73 Numaralı Mühimme Defteri*, 108-109.

³⁵ Erhan Afyoncu vd., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010), 80-95; Fikret Sarıcaoğlu, "Hüseyin Paşa, Mere", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/9; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ (Ravzatü'l-Hüseyin Fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli (Ankara: TTK Yayınları, 2007), 2/509-511.

³⁶ Afyoncu vd., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar*, 107-114.

³⁷ İbrahim Etem Çakır, *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (s.179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 54-55.

doğru olduğu öğrenilince zikredilen yapıların yıkılmasını emretmişti. Bu şikâyet Ayasofya'nın daha geniş çaplı onarımını şekillendiren bir süreci de başlatmıştı³⁸. 1573 yılında İstanbul'da Zeyrek Camii ile Eski İmaret olarak adlandırılan mescidin çevresindeki yeni yapılaşmalar da büyük sorun oluşturmuştu. Zeyrek Camii'nin yakınına tahtânî ve fevkânî (altı üstlü) evler yaptıran Zahide hatun, verdiği farklı zararlardan başka caminin iki penceresinin kapanmasına da neden olmuştu. Eski İmaret Mescidi'nin ise etrafına yapılan evlerden dolayı iki penceresi kapanmış ve bu evlerin bazılarının saçakları ile su olukları üzerine sarkıtılmıştı. Ayrıca başka bir tarafta yapılan ahır yüzünden mescidin bir kapısı da kapanmıştı. Cami ve mescidin bu şekilde zarar görmesi cemaatin şikâyetine konu olmuştu. Durumu teftiş için görevlendirilen kişilerin özellikle kapı ve pencerelerin önünün kapanması sebebiyle ibadet mahallinin yeterince aydınlatılamaması üzerinde durmaları konumuz açısından dikkat çekicidir. Zira bu durum ibadet huzurunu bozabilecek temel bir etmendir. Bu ve başka gerekçelerle teftiş heyetinin raporu doğrultusunda, yönetim mezkûr ibadethanelere çok yakın bina edilen yapıların kaldırılıp, bina zirâ'sı ile beşer zirâ' uzağa taşınmasına hükmetmişti³⁹.

Dış etmen olarak her türlü afetten de bahsetmek gerekir. Deprem, sel, yangın vb. afetler namaz sırasında vuku bulduğunda ibadeti etkileyebilmektedir. Örneğin akşam namazı kılınırken gerçekleşen bir depremde halkın çoğu namazını bozup cami ve mescitleri terketmişti⁴⁰. Cuma namazı sırasında meydana gelen bir başka depremde de cemaatin ekserisi can havliyle dışarı çıkmaya çalışmış, bu esnada bazı yaşlı ve hasta kişileri ezmişlerdi⁴¹. Yangınlara dair ilgi çekici bir olay ise 17. asrın ortalarında İstanbul'da yaşanmıştı. 1655-56 yıllarında dokuz ay İstanbul'da kalmış bir Fransız seyyah olan Jean Thévenot, burada bulunduğu sırada bir Ramazan gecesi namaz vaktinde yangın çıktığını söyler. Yangın sürerken yakın bir camide müslümanların namaza devam etmek mi ya da yangını söndürmeye gitmek mi uygun olur diye tartıştıklarını ve sonunda yangını söndürmeye gitmeye karar verdiklerini anlatır. Hadiseyi, bu olaya şahit olan sonradan müslüman olmuş birinden duyduğunu ifade eder ve bu durumu şöyle yorumlar: "Dinlerine öyle bağlıdırlar ki, bundan fazlası olamaz; camideyken öyle canı gönülden namaz kılarlar ki başlarına ne gelirse gelsin namaza ara vermezler"⁴².

2. İç Etmenler

Osmanlı mimarisi üzerine yapılan çalışmalarda yapıların genel özellikleri arasında onların rasyonel oluşu özellikle vurgulanır. Yani yapıların planı sadece güzel bir kütle ve hacim oluşturmak için değil, kullanışa ve göreceği hizmete göre de tertip olunmuştur⁴³. Bütün tesisler

³⁸ Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür*, ev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 146-148.

³⁹ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, 32-33.

⁴⁰ Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zey-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695) (Tahlil ve Metin)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 1302.

⁴¹ Uşşâkizâde es-Seyyid İbrâhîm Hasîb Efendi, *Uşşâkizâde Târîhi*, haz. Raşit Gündoğan (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2005), 2/1096.

⁴² Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kitap Yayınları, 2014), 95-96.

⁴³ Celâl Esad Arseven, *Türk Sanatı Tarihi: Menşeyinden Bugüne Kadar Mimarî, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyinî Sanatlar* (İstanbul: Maarif Basımevi, ts.), 741.

içtimai bir maksatla hayır için kurulmuş; estetik ve inşai bir gaye ile dahi olsa ihtiyaç olmayan unsurlar kullanılmamıştır⁴⁴.

Osmanlı camilerinde de zikredilen husus söz konusudur. Biçim ile işlevsellik arasında bir uyum mevcuttur⁴⁵. İç mekân ergonomisi için gerekli olan havalandırma, ferahlık, aydınlatma ve akustik gibi öğeler estetik doygunluk yaratacak bir yapı formunda kendini göstermektedir⁴⁶.

Fiziksel olarak camilerin insan boyutu dikkate alınarak düzenlendiği görülür. Galeriler normal kat yüksekliğindedir. Minber, mihrap, merdiven, parmaklık, pencere, kapı gibi kısımlar insanın içinde yaşadığını gösterecek ölçüde yapılmıştır⁴⁷. Ayrıca bunlar cami içinde rahat bir ortamın tesisinde de görev alırlar. Örneğin alt pencerelerin açılır kapanır olması havalandırma, ısı ve gürültü kontrolünün sağlanmasında önemli bir fonksiyon üstlenir. Diğer pencerelerin iki camdan oluşması da ayrı bir rol içindir. Bunların dış camları alçı renksiz, iç camları kimi zaman alçı renksiz kimi zaman da nakışlıdır. Alçı pencereler göz rüyetine göre oyulmak suretiyle ışığın direkt ışıklarını bir süzgeç gibi önler ve ideal şekilde dağıtılmasını sağlar. İç süslemelere münasip olarak seçilen renklerden oluşan nakışlı iç camlar ise ışığın etkisiyle çiçek tarlalarını anımsatan dekorlara dönüşür⁴⁸. Bu ışık ve tezyinat oyunu diğer iç mimari unsurlarla birlikte hoş bir ortamın oluşmasına yardımcı olur. Görüldüğü üzere ibadet eden insanın fiziki ve ruhi yönüne hitap eden bir mimari işçilik ve dokunuş söz konusudur.

Aynı husus kubbe, duvar ve sütunlardaki süslemelerde de belirir. Eşyayı maddi ve duyusal bağlardan koparma anlamına gelen soyutlama, üsluplaştırma ve tekrar, İslam sanatının tevhid ilkesinin bir tezahürü olup, bu durum tezyinatı açık bir şekilde görülür. Bir desendeki bir birimden ötekine, bir desenden başka bir desene, bütün bir görüş alanından başka bir görüş alanına geçmeye zorlayan bir hareket mevcuttur ve bu hiç bir eserde sonuca ulaşmaz. Bu hareket eseri temaşa edenin hayaline eklenerek onda sonsuza uzanma duygusu oluşturur. Zihin temaşa yoluyla eşyada dinlenip, sükûna ererken; karşısındaki sanat eseri onu asıl güzel olanla yani ilahi güzellikle buluşturmanın bir aracı haline gelir. Bu estetik tecrübe ibadet edene aşkın olana yükselmesi noktasında güçlü bir destek sağlar ve değerini bu özelliği sayesinde kazanır. Nihayet böyle bir tecrübe, fakir olan ibadullahın, ganî olanın huzurunda olduğunu hissettiği bir tecrübeye dönüşür. Böylece cami içi tüm süslemeler ibadet edenlerin dikkatini ilahi olana yönlendirmede yardımcı bir rol üstlenir⁴⁹.

Bu ifade edilenler cami ve mescitlerin inşası öncesi planlama yapılırken ibadet huzurunun sağlanmasına yönelik bir mimari kaygı güdüldüğünü göstermektedir. Zikredilen durum sadece ibadethaneler sıfırdan bina edilirken değil, sonradan yapılan genişletme ve tamiratlarda da söz konusudur. Bu noktada, Manisa'da daha önce yapılan bir caminin, cemaatin yoğunluğuna cevap

⁴⁴ Ali Saim Ülgen, "Türk Mimarisinin Felsefi ve Estetik Özellikleri", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Kongre Başkanı: Suut Kemal Yetkin (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1962), 388.

⁴⁵ Filiz Yenişehirlioğlu, "Mimar Sinan Yapılarında İşlev-Biçim İlişkisi", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 24-27 Ekim 1988)*, yay. haz. Azize Aktaş Yasa (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1996), 132.

⁴⁶ Hatice Çetinkaya, *Klasik Dönem Osmanlı Camilerinde Ergonomi (Rüstem Paşa Camii Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 59-81, 194.

⁴⁷ Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, 736; Çetinkaya, *Klasik Dönem Osmanlı Camilerinde Ergonomi*, 63.

⁴⁸ Çetinkaya, *Klasik Dönem Osmanlı Camilerinde Ergonomi*, 67.

⁴⁹ Turan Koç, *İslâm Estetiği* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 48-50,77, 84-87, 91.

verememesi yüzünden genişletilmeye karar verilmesi üzerine yapılan yazışmalar dikkat çekicidir. Bu yazışmalardan birinde cami mütevellisi, yapı batı tarafına genişletilirse içerinin dar olacağını, kuzey tarafına doğru büyütülürse yaz günlerinde içeride namaz kılmanın mümkün olmayacağını belirtmiş ve daha uygun bir alternatif sunmuştur. Bu teklif kabul edilerek gereğinin yapılması için bölge kadısına 1578 yılında hüküm yazılmıştır⁵⁰. Böylece yapılacak genişletme sırasında da cemaatin rahatı esas alınmıştır.

Yukarıda zikredilen örnek, cami ve mescitlerde ibadet huzurunu kaçıran temel bir etmeni de ortaya çıkarmaktadır; izdiham. Eğer ibadethaneler cemaatin yoğunluğunu kaldıramazsa bu büyük bir sorun olmaktadır. Gereğinden fazla sıkışık nizamda kılınacak namazlarda kişiler rahat edemediğinden bu ibadet huzurunun sağlanmasını engelleyen bir faktöre dönüşmektedir. Aynı örnekte belirtildiği şekilde bu tür şikâyetler sonucu cami ve mescitler genişletilebilmektedir. Ayrıca bazı mescitlerin yetersiz kalması üzerine yıkılarak, yerine daha geniş bir alan üzerine camiler yapıldığı örnekler de bulunmaktadır⁵¹.

Bazen camideki yoğunluğun özel durumlar nedeniyle belirli zamanlarda artması da söz konusudur. Bu tür durumlarda da cemaatin büyük sıkıntıya düştüğü ve bundan muzdarip olduğu kaynaklara yansımıştır. Mesela 1736 yılında İstanbul'da Ayasofya Camii'nde böyle bir vaka vuku bulmuştur. Cuma günü, devrin padişahı I. Mahmud, bazı devlet erkânı ile camiye gelmiş ve hünkar kasrında namazını eda etmiştir. Ayrıca o sırada İstanbul'da bulunan Acem elçisi, beyzadeleri ve onların yüzden fazla maiyeti de burada cumaya katılmıştır. Acem beyzadeleri ve hizmetkarlarının camiye girmesiyle oluşan izdiham, Göynüklü Ahmed b. Mahmud'un anlatımıyla cemaate o kadar büyük sıkıntı vermiş ki insanlar bu duruma sebep olanlara beddua dahi etmişlerdir⁵².

Camilerin mahkeme olarak kullanılması da cemaati rahatsız eden durumlar arasındaydı. Osmanlılarda kadıya vakfedilmiş kamu binası hüviyetinde mülkler, gerçek anlamda kamu yapıları ile kiralanmış muhtelif mekânların da mahkeme binası olarak kullanıldığı son yapılan çalışmalarda tespit edilmiştir⁵³. Ancak Osmanlılarda Tanzimat'a kadar yargının icra edildiği yer genellikle kadının hususi konağının bir bölümü, çoğu zaman da kadının bulunduğu şehirdeki cami veya medresenin bir köşesiydi. Öyleki mahkeme kayıtlarını içeren şer'iyye sicilleri de aynı camilerin bir bölümünde muhafaza edilirdi⁵⁴. Ancak camilerin bir köşesinde mahkemelerin kurulması zaman zaman sorunlara sebep olabiliyordu. Böyle bir durum 1595'te Bağdat merkezindeki bir camide yaşanmıştı. Cami mütevellisi ve cemaati, eskiden burada vazife yapan kadıların kendi sakin oldukları yerde mahkeme kurduklarını, fakat hâlihazırda kadı olanların kendi camilerinde mahkeme oluşturduklarını belirtip, burada icra edilen mahkemeler sebebiyle oluşan müzahame ve hengâme yüzünden huzur-ı kalple namaz kılamadıklarından yakınmışlardı. Ayrıca mahkeme için gelip giden halkın caminin halılarına ve diğer yer döşemelerine zarar verdiklerini de bildirip, mahkemenin buradan kaldırılmasını talep etmişlerdi. Bunun üzerine Bağdat'ta olan vezir Cafer

⁵⁰ Yunus Eren, *34 Numaralı ve H. 986/1578 Tarihli Mühimme Defteri (s. 1-164), İnceleme-Metin* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 35.

⁵¹ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 428-429.

⁵² Göynüklü Ahmed Efendi, *Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759), (İnceleme-Metin)*, haz. Songül Çolak-Metin Aydar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 430.

⁵³ Ekrem Tak, *XVI-XVII. Yüzyıl Üsküdar Şer'iyye Sicilleri: Diplomatik Bilimi Bakımından Bir İnceleme* (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 44-47.

⁵⁴ M. Âkif Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli* (Ankara: İSAM Yayınları, 2020), 157.

Paşa'ya yazılan hükümde mahkemenin camiden çıkarılarak kadimde olduğu yerde kurulmasına karar verilmişti⁵⁵.

Namaz kılınan yerin geceleri yeterli aydınlatmaya sahip olmaması cemaatin şikâyetleri arasındadır. Büyük camilerde iç alanın genişliği dolayısıyla bu tür durumların yaşanması daha olasıdır. Nitekim müslümanların kiblesi Kâbe'nin de yer aldığı Mescid-i Haram'da 1564 yılında böyle bir sorun ortaya çıkmıştı. Temcit vaktinde karanlıktan dolayı halk tavaf ve namaz zamanı sıkıntı çekmişti. Hatta yaşlılar ve gözleri zayıf gören kişiler namaz sırasında imamı göremediklerinden ona uymada zorlanmışlardı. Sorun merkeze ulaşınca, yeni on tane büyük şamdanın Mescid-i Haram'a yerleştirilmesi ve bu şamdanlara büyük beyaz balmumları konulması, ayrıca mevcut diğer balmumları için ilave balmumu ve saf zeytinyağı tedarik edilmesi için gerekli emirler verilmişti⁵⁶.

Allah'ın(c.c.) evi olan cami ve mescitler sadece namaz kılınan bir yer değil, aynı zamanda müslümanların yaratıcı ile başbaşa kaldıkları, dünya işlerinden uzaklaştıkları dua, istiğfar, zikir ve tefekkür mekânlarıdır. Öyleki müslümanların her türlü nefsanî ve şehvî arzularından uzak durarak, ibadet amacıyla bir süre camide kalması bile ibadet olup, buna itikaf denilmektedir. Bir adak için değilse itikaf Ramazan ayında ve Ramazan dışında olabilir. Ayrıca belirli bir süreye de tabi değildir. İtikaf niyetiyle camide birkaç saat ya da birkaç gün kalmak yeterlidir. Ancak Hz. Muhammed (s.a.v.) uygulamasından hareketle Ramazan'ın son on günü itikafa girmek daha yaygın bir sünnettir⁵⁷. İşte müslümanlar hem bu sünneti yerine getirmek hem de ruhi bir huzura kavuşmak için zaman zaman cami ve mescitlerde itikafa girmişlerdir. İtikaf sırasında ibadete yönelik tefekküre dalmak esas olup, gereksiz şeyler konuşulmaması ve cami içi düzenin bozulmaması gerekir. Aksi durumlar cemaati rahatsız edebilir. Bu noktada dikkat çekici bir hadise 1679 yılında Bolu sancağında yaşanmıştır. Zağferanbolu kasabasındaki Mehmed Paşa Camii'nde Mustafa adında biri, halvete girme niyetiyle cami içinde tahtadan bir bölme (kiler) yapmıştı. Ancak cemaat namaz kılmaya mani olduğu gerekçesiyle durumu merkeze arzetmişti. Merkez ise konunun Şeyhülislam'ın vereceği fetvaya göre çözülmesi gerektiğini bildirmişti. Bu hükümde itikaf ibaresi geçmese de yapılmak istenen eylem bir tür itikaf olarak değerlendirilebilir. Görüldüğü üzere itikaf sünneti icra edilirken farklı uygulamalar cemaati ciddi anlamda etkileyebilmekte, konu Divanühümayun'a dahi taşınabilmektedir⁵⁸.

İmam ve cemaat arasında oluşabilen sorunlar da bir şekilde ibadeti etkilemektedir. Bu konuda aykırı bir örnek 1752 yılında Galata'da tespit edilmektedir. Müeyyedzade Mahallesi imamı Hafız Mustafa ile cemaat arasında büyük bir soruna dönüşen mevzu, imamın sürekli içkili olmasıdır. Cemaat tarafından uyarılmasına rağmen sarhoş olarak ibadethaneye gelmeye ve imamlık yapmaya devam edince büyük bir tepki ile karşılaşmıştı. İmam Mustafa bitmeyen şikâyetler karşısında görevini bırakacağını taahhüt etmiş ancak sözünde durmamış; hem imamlığı hem de sarhoş şekilde gezmeyi bırakmamıştı. Fakat yaptığı son hareket bardağı taşırılmıştı. Sarhoş

⁵⁵ BOA, A.DVN.MHM.d., No. 73, h. 300. Transkripsiyonlu bir şekli için bk. Muhammed Uğurlu, *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (121-276)* (Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 47.

⁵⁶ Yıldırım vd., *6 Numaralı Mühimme Defteri*, 73-75.

⁵⁷ Mehmet Şener, "İtikâf", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/457-459.

⁵⁸ M. Alper Yayvan, *96 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1089-1090/M. 1678-1679)*, (s. 100-199) (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 321.

olarak evine gidip hanımını darbetmeye teşebbüs etmiş, hanımının bağırışı üzerine mahalleli eve gelerek olaya müdahale etmiş ve imam tutuklanmıştı. Mustafa'nın imamlık ehliyetinin olmadığını ileri süren ahali onu şikâyet etmiş ve neticede görevden aldırılmıştı⁵⁹. İslam dinine göre haram olan bir fiilin bizzat imam tarafından yapılması, mahalleliyi ciddi anlamda rahatsız etmiştir. İmam Mustafa'nın hâline vakıf olan cemaat muhtemelen, ya onun arkasında namaz kılmak istememiş ya da namaz kılarken onun sarhoş olup-olmadığını düşünmekten huşuyu kaybetmiştir.

İslamî gelenekte özellikle nafîle ibadetler ve tasavvuf konusunda var olan farklı görüşlerin cami içine sirayet ettiği de görülmektedir. Mesela 1584 tarihinde, Karacaşehir'de bulunan camide beş vakit namaz kılındıktan sonra bazı tasavvuf ehlinin adetleri üzere halka kurup cehren tevhid etmeleri ve bazı dervişlerin cezbe ile kendinden geçerek "Hû Hû" deyip semâ ile tevhid de bulunmaları avamdan birtakım kimseleri rahatsız etmişti. Bu kişiler ifade edilen durumu ayıplamakla kalmayıp, yalancı şahit ile zikreden tasavvuf ehlinin başlarına dahi kast etmişlerdi. Durum merkeze iletilmiş, yönetim bu kişilerin şeriata aykırı bir vaziyetlerinin olmadığını, kendi hallerinde tevhid-i ilahi ile meşgul olduklarını belirtip, bu zikir ehline kimsenin karışmamasını, karışanların engellenmesini emretmişti⁶⁰. Benzer bir vaka da 1692 senesinde merkeze yapılan bir şikâyete konu olmuştu. Buna göre meşayihden bazı kişiler Bolu'da cami içinde tevhid-i şerif kıraat ederlerken, Horasani oğulları olarak bilinen Ahmed ve Mehmed kendilerine tabi bazı kişilerle gelip bunların zikir çekmelerini engellemişlerdi. Ayrıca bu işle meşgul olanların birini katletmek kefereden yetmiş kişiyi öldürmekten efdaldır diyerek, zikir çekenlere ağır küfürler edip onları ciddi anlamda darbetmişlerdi. Yönetim kaza naibi ve mütesellimine yazdığı hükümde, vaka anlatılan gibi ise olaya karışan Ahmed ve Mehmed'in yakalanarak kalabend edilmelerine ve durumun da merkeze bildirilmesine karar vermişti⁶¹. Bu örnekler bize Osmanlı yönetiminin bu tür durumlarda dini noktada geniş bir yaklaşım sergilediğini ve mutaassıp kişilere yol vermediğini göstermektedir.

Cami içinde farklı dini görüşlerin nasıl tehlikeli bir durum yaşatabileceğinin en açık örneklerinden biri 1703 yılında Bursa Ulu Camii'de meydana gelmiştir. Temel tartışma konusu Kadir Gecesi'ne özgü cemaatle bir namazın kılınıp kılınmayacağıdır. Aslında bu konu 17. asırda Osmanlı dini ve sosyal hayatını etkileyen Kadızâdeliler hareketinin tartışma mevzularından biri olup⁶² aynı bakış açısının bir yansıması olarak bu olay yaşanmıştır. Hadise şöyle gerçekleşmiştir. Seyyid Ali adlı vaiz Ulu Camii'deki vaazında cemaatle Kadir namazı kılmanın caiz olmadığını, büyük günah olduğunu, bunu kim kılsa kırk güne değin kıldığı farz ve sünnet namazları ile şahitliğinin kabul olmayacağını ve bu şekilde namaz kılanların zorla engellenmesi gerektiğini dinleyenlere defaatle anlatmıştı. Anlaşıldığı kadarıyla durum merkeze bildirilmiş, yönetimin gönderdiği emir ve Şeyhülislam'ın mektubu mucibince Bursa kadı naibi İbrahim, Vaiz Seyyid Ali'yi engellemek istemişse de bunda başarılı olamamıştı. Vaiz görüşünden geri dönmemiş üstelik bazı talebeleri (suhte) de etkilemişti. 1703 yılının Ramazan ayının Kadir Gecesi'nde, Bursa Ulu Camii imamı Abdurrahim, yatsı ve teravih namazlarını kıldırdıktan sonra cemaatle Kadir namazını da

⁵⁹ İpek, *Galata'da Sosyal ve Kültürel Hayat*, 87.

⁶⁰ Musa Günay, *55 Numaralı Mühimme Defteri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 102-103.

⁶¹ İlhan Gök-Ersin Kırca (haz.), *103 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1102-1107 / M. 1691-1695)* (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016), 136.

⁶² Ali Durmuş, *Osmanlı Hanefîlerinin Hanefîliğe Eleştirisi: Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 327-333.

edaya başlayacağı sırada Vaiz Seyyid Ali'nin görüşünde olan suhteler yaralayıcı aletlerle imamın üzerine saldırmışlardı. Bunları engellemek isteyen cemaatten Derviş Süleyman çok sayıda yara alıp ölmüş, Berber Ali ise sağ kolundan yaralanmıştı⁶³. Tarihçi Uşşakizade'nin anlatımına göre cami içinde üç binden fazla olan cemaat iki kısma ayrılmış, sufi grup ile Kadızadeli grup arasında iki saat civarı kavga gerçekleşmiş, olayı duyan halk ellerinde silahlarla camiye akın etmişti⁶⁴. Cemaatin çoğunluğu camiden çıkınca olayı çıkaran taife camiye kendilerine set olarak kullanmış, kadı naibi İbrahim de dışarıdan cami kapısını kilitlemişti. Ertesi günün ikindi vaktinde camiye girilerek mezkûr vaiz ve suhteler yakalanıp hapsedilmişti. Merkez olayı öğrenince eski Medine kadısı Müstakim'i hadisenin çözümü için müvellâ kadısı⁶⁵ olarak atamıştı⁶⁶. Müstakim Efendi Bursa'ya gidip gerekli araştırmayı yaptıktan sonra durumu merkeze iletmişti. Buna göre katl olayına karıştığı şahitlerle sabit olan, suhtelerden Mehmed b. Mustafa ve Arap Mehmed b. Abdullah'a kısas hükmü gereği idam cezası verilmiş, geriye kalan ve hapiste olan on altı zanlıdan Ebubekir'in firar ettiği tespit edilmiştir. Hapistekilerden Mehmed adlı suhtenin de bir şahit tarafından katl olayına dahil olduğu ileri sürülmüş, fakat başka şahit çıkmaması üzerine hapiste tutulmaya devam edilmiş ve diğer suhteler ise serbest bırakılmıştı. Vaiz Seyyid Ali ise Nakibüleşraf kaymakamı hapsine verilmişti. Bu vaziyeti öğrenen yönetimin kararı ise şöyledir. Katl olayına karışan iki kişinin idamı sabit görülmüş, tek şahitli zanlı ile vaizin ise serbest bırakılması istenmiştir. Ayrıca bu olayın iki tarafın da ifrat ve tefritinden kaynaklandığı, aslında bu noktaya gelene kadar çözülebileceği ifade edilmiş; bundan sonra böyle hadiselerin yaşanmaması için her iki gruba gerekli uyarıların yapılması emredilmişti⁶⁷.

Son olarak cami ve mescitlerde ibadet huzurunu bozabilecek bir husus ise içeride meydana gelecek gürültüdür. Cemaat kaynaklı bu tür durumlar gerçekleşmiş olmalıdır. Ancak buna dair bir olaya rastlamadık. Aksine Osmanlı'da müslüman ibadethanelerinde büyük bir sükûnetin olduğuna dair bilgiler vardır. Bir Fransız seyyah olan Thévenot, 1655-56 yıllarında İstanbul'daki camilerde müslümanların büyük bir hürmet içinde bulduklarını, kendi aralarında şakalaşma ve sohbet yapmadıklarını özellikle vurgular⁶⁸. 1701'de kısa bir süre İstanbul'da kalan Fransız doğabilimci Tournefort, camilerin içinde köpek saldırısına asla uğranılmayacağını, buralarda ne saygısızca bir davranış yapıldığını ne de buna çanak tutulduğundan bahseder⁶⁹.

⁶³ BOA, A.DVN.MHM.d., No. 114, h. 314.

⁶⁴ Uşşakizâde es-Seyyid İbrâhîm Hasîb Efendi, *Uşşakizâde Târîhi*, 1/541-543.

⁶⁵ Müvellâ: Bir kazada meydana gelen bazı belirli davaları, o kaza hakiminin görmesinde mahzur ve engel bulunduğu surette, sadece o davalara bakmak üzere görevlendirilen hâkim hakkında kullanılan bir tabirdir. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 2/640.

⁶⁶ BOA, A.DVN.MHM.d., No. 114, h. 314.

⁶⁷ BOA, A.DVN.MHM.d., No. 114, h. 574. Bu mühimme defterindeki konuyla ilgili iki hükmün, küçük farklılıkları bulunan suretleri bir münşeat mecmuasında da yer almaktadır. Bk. Ersin Kırcı, *Sadrzamlardan Mektuplar 1703-1704 (Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı)* (İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2020), 168-169, 236-237. Ayrıca konu başka kaynak eserlerde de kendine yer bulmuştur. İlgili kaynaklar için bk. M. Asım Yediylidiz, "Bursa Ulucâmi İmâmlığı ve İmâmları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 130-131.

⁶⁸ Thévenot, *Seyahatname*, 96.

⁶⁹ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, ikinci kitap, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınları, 2013), 19.

Sonuç

Toplumsal hayatın merkezinde yer alan cami ve mescitlerin ana işlevi müslümanların huzurlu bir şekilde ibadet etmelerini sağlamaktır. Osmanlıda halkın huşu içinde ibadetini yapabilme gayesi müslüman mabetlerinin ilk mimari yapısında kendini gösterdiği gibi, daha sonra yapılan genişletme ve tadilatlarda da temayüz eder. Aynı şekilde birçok caminin şehir içi konumlandırılmasında ve çevre planlamasında da bu dikkat edilen bir husus olmuştur. Özellikle gürültü çıkaran ve kötü koku yayan esnaf gruplarının şehir merkezindeki camilerden uzak noktalara yerleştirildiği görülmektedir. Yine büyük camilerin diğer binalarla aralarına belirli mesafelerin konulması bu noktada kayda değerdir. Ancak bazı cami ve mescitlerde çeşitli nedenlerden dolayı bu hassasiyetler tam olarak karşılanamamıştır. Ayrıca zikredilen mimari yapı ve şehir içi lokasyon planlamalarına rağmen bütün müslüman ibadet mekânlarının gerek içinde gerek dışında birçok faktörün ibadet eden kişiyi olumsuz etkilediği belirlenmiştir.

Yapılan çalışmada ibadet huzurunu olumsuz etkileyen etmenler iki grup altında ele alınmıştır. Dış etmenler arasında; gürültü ve rahatsız edici diğer sesler, kötü koku, cami ve mescitlere sirayet eden eşkiya tipi saldırılar ve ayaklanmalar, ibadet mekânına bitişik veya çok yakın bina edilmiş yapılardan kaynaklı sıkıntılar ile afetler zikredilebilir. İç etmenler arasında ise; yetersiz fiziki alan ve aydınlatma, gürültü, izdiham, imam ile olan kötü münasebet, cami içinde değişik nedenlerden meydana gelen tartışmalar ve itikaf yapanların değişik uygulamaları sayılabilir. Bu çalışma zikredilen bu unsurların her birinin bir düzeyde ibadet huzurunu bozabildiğini örnekleriyle ortaya koymaktadır. Ayrıca etmenlerin çeşitliliği dikkate alındığında, burada tespit edilenler dışında farklı bazı faktörlerin daha bulunması ihtimal dahilindedir.

Cami ve mescitlerde ibadet huzurunu bozan bir durum oluştuğunda bunun cemaat tarafından çekinilmeden şikâyet edildiği tespit edilmiştir. Bu anlamda Osmanlı'da incelenen dönem açısından müslüman cemaatin, ibadet mekânlarının asli vazifesini icra etmesi için gerekli ortamın tesisi ve korunması noktasında yeterli bilinçte olduğu söylenebilir. Yani müslümanlar cami ve mescitlerde yaptıkları ibadetin hakkıyla yerine getirilmesi için maddi ve manevi bazı koşulların sağlanmasına çok dikkat etmekte ve bunun bozulması karşısında tepki göstererek düzelmesini sağlamaktaydılar. Bu konuda yönetimin de büyük bir desteği vardı. Yapılan şikâyetleri titizlikle araştıran yönetim, müslümanların ibadethanelerindeki huzurun korunması için gerekli tüm emirleri vermişti. Örneğin, cami ve mescitlere zarar veren yapıların yıkılmasına karar verebiliyor; şikâyetlerin doğruluğuna bakarak, müslüman mabetlerin huzurunu bozan gayrimüslimleri başka bölgelere yerleştirebiliyordu. Ayrıca İslam hukukunun ilgi alanına giren özel durumlarda sorunun çözümü için şeyhülislamın fetvasına da başvurabiliyordu. Hangi şekilde olursa olsun Osmanlı yönetiminin bu tür durumlarda cemaatin sorununun çözümü için ciddi bir gayret gösterdiği ifade edilmelidir.

Makalenin sonuçlarından biri de bu tip spesifik konular üzerine yapılan çalışmaların, Osmanlı sosyal hayatının farklı veçhelerine ışık tutabileceğinin bir kez daha gösterilmiş olmasıdır. Oldukça hususi ve dar bir konu içinde ilerlerken toplumun nispeten geri planda kalmış yaşantı ve ilişkilerine temas edilebilmektedir. Bu noktada özellikle müslim-gayrimüslim ilişkileri ile cami içinde yaşanan hadiselere dair verilen örnekler öne çıkmaktadır

Kaynakça

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Mühimme Defterleri [A.DVN.MHM.d.]*. No. 64, 65, 73, 114.
- Afyoncu, Erhan vd. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyandar ve Darbeler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010.
- Ahmet Refik. *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Akyıldırım, Taylan. *259 Numaralı Şer'iyeye Sicili Defterine Göre Galata (Metin ve Değerlendirme)*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Arseven, Celâl Esad. *Türk Sanatı Tarihi: Menşinden Bugüne Kadar Mimarî, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyinî Sanatlar*. İstanbul: Maarif Basımevi, ts.
- Aydın, M. Âkif. *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*. Ankara: İSAM Yayınları, 2020.
- Aykut, Nezihî vd. (yay. haz.). *3 Numaralı Mühimme Defteri, 966-968/1558-1560*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993.
- Bayramoğlu, Ömer. *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (277-433)*. Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslam İlmihâli*. sad. A. Fikri Yavuz. Ankara: Akçağ Yayınları, ts.
- Can, Yılmaz. *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı (H. I-III/M. VII-IX Yüzyıl)*. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Çakır, İbrahim Etem. *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (s.179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Çetinkaya, Hatice. *Klasik Dönem Osmanlı Camilerinde Ergonomi (Rüstem Paşa Camii Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Durmuş, Ali. *Osmanlı Hanefîlerinin Hanefîliğe Eleştirisi: Kadızâdeliler Hareketi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Elvan, Derya. *18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri (H.1013-1015/M.1604-1607), (vr.131-260), (İnceleme-Metin-İndeks)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Emecen, Feridun M. *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*. Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Eren, Yunus. *34 Numaralı ve H. 986/1578 Tarihli Mühimme Defteri (s. 1-164), İnceleme-Metin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Eskin, Ulviyenur Pakize. *97 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon, Özet) H.1090-1092/ M.1679 -1681*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Gök, İlhan-Kırca, Ersin (haz.). *103 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1102-1107 / M. 1691-1695)*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016.
- Göynüklü Ahmed Efendi. *Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759), (İnceleme-Metin)*. haz. Songül Çolak-Metin Aydar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Gümüüşçü, Osman. *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*. Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- Günay, Musa. *55 Numaralı Mühimme Defteri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

- İpek, Muhammet Servet. *1750-1755 Yılları Arasında Galata'da Sosyal ve Kültürel Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*. Sinop: Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Karakulak, Merve. *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya'nın Gündelik Hayatı (Şer'iyye Sicillerine Göre)*. Kayseri: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Karataş, Yeliz. *18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri (H.1013-1015/M.1604-1607) (vr.1-130) (İnceleme- Metin- İndeks)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.
- Kırca, Ersin. *Sadrazamlardan Mektuplar 1703-1704 (Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı)*. İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2020.
- Kıvrım, İsmail. "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (2009), 231-255.
- Koç, Turan. *İslâm Estetiği*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Küçük, Fatih. *14 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili (1080-1081/1669-1670), (Değerlendirme ve Transkripsiyon)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Naîmâ Mustafa Efendi. *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyin Fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*. haz. Mehmet İpşirli. 4 Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 2007.
- Necipoğlu, Gülru. *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür*. ev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Özağar, Mehmet Emin vd. (ed.). *Hadislerle İslam: Hadislerin Hadislerle Yorumu*. 7 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Özer, Ergenç. "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine". *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1984), 69-78.
- Özharat, Semiha Zehra. *IV. Mehmed Döneminde Ayntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1648-1687)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Özkan, Ayşe. *1587 Numaralı Rodoscuk (Tekfurdağı) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Öztürk, Said (yay. haz.). *Osmanlı Belgelerinde Tuzla*. İstanbul: Tuzla Belediyesi, 2006.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Sarıcaoğlu, Fikret. "Hüseyin Paşa, Mere". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/8-9. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Seçkin, Özlem. *111 Numaralı Mühimme Defteri'nin 508.-709. Sayfalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Artvin: Artvin Çoruh Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Şahin, İlhan. "Şehir, Osmanlılar'da". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/446-449. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Şahinalp, Mehmet Sait-Günel, Veysi. "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi". *Milli Folklor* 24/93 (2012), 149-168.
- Şen, Seniha. *30 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1110/1698), (İnceleme-Metin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

- Şener, Mehmet. “Huşû”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/422-423. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Şener, Mehmet. “İ’tikâf”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/457-459. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Tak, Ekrem. *XVI-XVII. Yüzyıl Üsküdar Şer’iyye Sicilleri: Diplomatik Bilimi Bakımından Bir İnceleme*. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Tanrıvermiş, Abdullah. *72 Numaralı Mühimme Defteri (H.1002-1003), (V. 1-230), İnceleme-Metin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Tataroğlu, Yasemin. *4 Numaralı Atik Şikâyet Defteri 1665-1670 (H. 1075-1081) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Thévenot, Jean. *Thévenot Seyahatnamesi*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kitap Yayınları, 2014.
- Tournefort, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi*. ikinci kitap. çev. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınları, 2013.
- Türk, Hasan Basri. *13 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (vr.1-142) Değerlendirme-Çeviri Metin (H.1100/ M. 1689)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Türkal, Nazire Karaçay. *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-İ Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695) (Tahlil ve Metin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Uğurlu, Muhammed. *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (121-276)*. Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Uğurlu, Yaşar. *II. Viyana Bozgunu Sonrası Anadolu’daki Eşkıyalık Hareketleri (1683-1699)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Uşşâkîzâde es-Seyyid İbrâhîm Hasîb Efendi. *Uşşâkîzâde Târîhi*. 2 Cilt. haz. Raşit Gündoğdu. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2005.
- Ülgen, Ali Saim. “Türk Mimarîsinin Felsefî ve Estetik Özellikleri”. *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler*. Kongre Başkanı: Suut Kemal Yetkin. 383-388. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1962.
- Yayvan, M. Alper. *96 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1089-1090/M. 1678-1679), (s. 100-199)*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Yediyıldız, M. Asım. “Bursa Ulucâmi İmâmîliği ve İmâmları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 121-145.
- Yenişehirlioğlu, Filiz. “Mimar Sinan Yapılarında İşlev-Biçim İlişkisi”. *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 24-27 Ekim 1988)*. yay. haz. Azize Aktaş Yasa. 131-138. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1996.
- Yıldırım, Hacı Osman vd. (yay. haz.). *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), Özet-Transkripsiyon ve İndeks*. 2 Cilt. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996.
- Yıldırım, Hacı Osman vd. (yay. haz.). *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), Özet-Transkripsiyon ve İndeks*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.

- Yıldırım, Hacı Osman vd. (yay. haz.). *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks*. 4 Cilt. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998.
- Yıldırım, Hacı Osman vd. (yay. haz.). *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/1630-1631 (1632), Özet-Transkripsiyon-İndeks*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002.
- Yıldız, Hasan. *XLIX Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Yılmaz, Coşkun (ed.). *İstanbul Kadı Sicilleri 42, Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 966-968 / M. 1558-1561)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.
- Yılmaz, Coşkun (ed.). *İstanbul Kadı Sicilleri 57, İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108/M. 1695-1697)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.